

УДК 347.998.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.46>

ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИСЯЖНИХ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Подвірна О.В.,

*старший викладач кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства та природокористування
ORCID: 0009-0004-2746-5550
e-mail: o.v.podvirna@nuwm.edu.ua*

Киричук Б.С.,

*здобувач освіти 4-го року навчання
Навчально-наукового інституту права,
Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID: 0000-0002-0898-0504
e-mail: kyrychuk_p20@nuwm.edu.ua*

Подвірна О.В., Киричук Б.С. Теоретичні й практичні основи правового регулювання діяльності присяжних у цивільному судочинстві України та зарубіжних держав.

У статті здійснено пошук оптимальних способів вдосконалення інституту присяжних у цивільному судочинстві України, використовуючи прогресивний досвід зарубіжних держав континентальної та англо-саксонської правової сім'ї.

Встановлено, що передбачений Конституцією України принцип участі народу в безпосередньому здійсненні правосуддя визначається як врегульована чинним законодавством система правових положень, які в концентрованому вигляді регламентують право присяжних (раніше – народних засідателів) брати участь у розгляді цивільно-правового спору.

Авторами доведено, що сьогодні питання участі народу під час здійснення цивільного судочинства залишається особливо актуальним, адже завдяки належній реалізації функцій інститут присяжних сприятиме повному, всебічному та об'єктивному дослідженню обставин справи, ухваленню законних й обґрунтованих рішень, а також реалізації головних принципів цивільного судочинства, а саме: рівності сторін перед законом і судом, гуманізму та змагальності.

Під час проведення наукового дослідження встановлено, що інститут присяжних в рамках національного судочинства не є правовою новелою, адже відповідні представники народу активно залучалися до цивільного процесу протягом минулих століть, водночас їхня роль зі сторони державних органів розцінювалася по-різному. Для пошуку оптимальних варіантів реформування цього правового інституту авторами проаналізовано не лише історичні етапи розвитку цього процесу на території України, а й детально проаналізовано зарубіжний досвід таких держав, як Хорватія, Чехія, Данія, Словенія, Норвегія, Австрія та Велика Британія.

Враховуючи специфіку англо-саксонської та континентальної моделей судочинства, автори погоджуються з вітчизняними вченими в тому, що нині доцільно запровадити інститут присяжних не лише для цивільних справ окремого провадження, а й для деяких справ позовного провадження. Поряд з цим, у статті підкреслюються можливі негативні тенденції при використанні цього інституту для нових категорій справ. Одним із можливих варіантів, крім законодавчого врегулювання цього питання, є підвищення рівня правової культури й самосвідомості осіб, які виявляють бажання бути присяжними у цивільному судочинстві України.

Ключові слова: присяжні, національне правосуддя, участь народу, законодавче врегулювання, зарубіжний досвід, справи окремого й позовного провадження, шеффени, англо-саксонська й континентальна моделі судочинства.

Podvirna O.V., Kyrychuk B.S. Theoretical and practical bases of legal regulation of jurors' activities in civil proceedings of Ukraine and foreign countries.

The article seeks to find the optimal ways to improve the jury institute in civil proceedings in Ukraine, using the progressive experience of foreign countries of the continental and Anglo-Saxon legal families.

The author establishes that the principle of people's participation in the direct administration of justice enshrined in the Constitution of Ukraine is defined as a system of legal provisions regulated by current legislation which in a concentrated form govern the right of jurors (formerly - people's assessors) to participate in the consideration of a civil dispute.

The author proves that today the issue of people's participation in civil proceedings remains particularly relevant, since through the proper exercise of functions, the jury institute will facilitate a full, comprehensive and objective investigation of the circumstances of a case, and will facilitate the adoption of lawful and reasonable decisions, as well as the implementation of the main principles of civil proceedings, namely, equality of parties before the law and court, humanism and competition.

The study found that the institution of jurors within the national judicial system is not a legal novelty, since the relevant representatives of the people have been actively involved in civil proceedings for centuries, while their role was viewed differently by public authorities. In order to find the best options for reforming this legal institution, the author analyzes not only the historical stages of development of this process in Ukraine, but also the foreign experience of such countries as Croatia, the Czech Republic, Denmark, Slovenia, Norway, Austria and the United Kingdom.

Given the specifics of the Anglo-Saxon and continental models of legal proceedings, the author agrees with national scholars that it is now advisable to introduce the jury institute not only for civil cases of special proceedings, but also for some cases of action proceedings. At the same time, the article emphasizes possible negative trends in the use of this institute for new categories of cases. One of the possible options, in addition to legislative regulation of this issue, is to raise the level of legal culture and self-awareness of persons who express a desire to be jurors in civil proceedings in Ukraine.

Key words: jurors, national justice, people's participation, legislative regulation, foreign experience, cases of special and action proceedings, jury foremen, Anglo-Saxon and continental models of justice.

Постановка проблеми. Не викликає сумнівів той факт, що реалізація права народу на безпосередню участь у здійсненні ним правосуддя є однією з ключових засад демократичної та правової держави. Ефективне впровадження та функціонування інституту присяжних у цивільному судочинстві України є необхідною умовою дійсної реалізації права громадян на справедливий суд, передбаченого статтею 124 Конституції України. Поряд з цим, сучасний стан розгляду цивільних справ, віднесених до юрисдикції загальних судів, у тому числі щодо залучення присяжних, доводить власну неефективність та неспроможність виконувати функції, які першочергово покладаються Основним Законом України на інститут народного представництва. Іншими словами, конституційне право громадян на безпосередню участь у здійсненні правосуддя залишається формальністю винятково декларативного характеру, що призводить до зростання рівня недовіри по відношенню до судової гілки влади та права на можливість розгляду справи на підставі принципу справедливості й неупередженості.

Зарубіжна практика використання інституту присяжних у справах цивільного судочинства доводить, що у випадку належного застосування ініціативності присяжних, розгляд справи здійснюється з врахуванням ширшого спектру думок та бачень, що дозволяє поглянути на ситуацію по-різному, комбінуючи погляди суддів з точки зору закону й погляди присяжних з точки зору конкретних обставин справи. В Україні ж на виконання вимог міжнародного законодавства присяжних залучають лише до розгляду справ окремого провадження, що зумовлюється соціальною важливістю останнього. Однак, як слушно зазначає В. Смірнова, практика судочинства останніх років продемонструвала неефективність інституту присяжних, що зумовлюється самою специфікою провадження (відсутність спору про право), а також тим, що рішення приймається суддею винятково на основі наданих до розгляду документів, що спростовують або підтверджують факт, що має важливе юридичне значення. З огляду на це, сьогодні особливо актуальним залишається

питання щодо реформування інституту присяжних як одного з ключових інструментів дійсного народовладдя.

Мета статті полягає у визначенні теоретичних та практичних основ використання інституту присяжних у цивільному судочинстві України та зарубіжних держав, а також на основі отриманих результатів здійснити пошук шляхів вирішення проблемних питань, пов'язаних із залученням присяжних та реалізації ними своїх повноважень.

Стан опрацювання проблематики. Інститут присяжних (раніше – народних засідателів) тривалий час залишається предметом активних дискусій вчених-процесуалістів, до яких можна віднести В.В. Городовенка, С.В. Дяченка, О.В. Колісника, О.В. Культенка, В.В. Колюха, М.О. Майстренка, І.О. Русанову, Л.В. Сапейко, О.О. Сидорчук, В.М. Смірнову, І.Ю. Татулич, В.П. Тихого, А.О. Фальконвського, О.О. Якимчук, М.М. Ясинка. Вказані в переліку автори у своїх працях досліджували інститут присяжних (раніше – народних засідателів) не тільки в цивільному, а й у кримінальному судочинстві, при цьому детально аналізуючи правовий статус присяжного (раніше – народного засідателя) як суб'єкта національного та зарубіжного судочинства.

Вклад основного матеріалу. У світовій юридичній практиці прийнято виділяти дві основні моделі суду присяжних – англо-американську (так звана «класична») та континентальна (європейська) моделі. Перша з наведених моделей, до якої історично відносяться США, Велика Британія, Канада, Бельгія, Швейцарія та Мальта, характеризується тим, що колегія присяжних (переважно у справах, віднесених до кримінального судочинства) виносить рішення (*de lege ferenda* – з лат. «те, що повинно бути законом») про винуватість (невинуватість) особи у вчиненні кримінального правопорушення фактично без участі професійних суддів. Відповідно, до уваги першочергово береться не обвинувальний вирок суду, а позиція присяжних, що, у свою чергу, доволі часто призводить до появи кардинально різних правових позицій, але з наданням переваги рішенням представників народу. У тому ж випадку, коли суд присяжних виражає згоду з варіантом тексту обвинувального вироку й позицією суду загалом, професійний суддя призначає підсудному конкретний вид та міру покарання. Як слушно зазначає з цього приводу В. Колюх, за умови виникнення подібних ситуацій, колегію присяжних доцільно називати «суддями факту», а професійних суддів – «суддями права» [1, с. 70].

У Франції, Італії, Греції, Німеччині, Австрії і Данії, які традиційно вважаються країнами континентальної правової сім'ї, справи цивільного й кримінального судочинства розглядаються спільно колегією професійних суддів та представників народу. Як зазначає В. Смірнова, таких непрофесійних суддів, які, до речі, беруть участь у всіх стадіях процесу, у законодавстві зарубіжних держав прийнято іменувати «шефенами», що перекладається з німецької як «засідатель», «спеціальний член» [5, с. 67]. Разом з тим, головною відмінністю континентальної моделі від англо-саксонської є те, що шефени як присяжні в розумінні українського законодавства виконують свої повноваження протягом визначеного періоду часу, а не одноразово, як можна спостерігати на прикладі держав англо-саксонської правової сім'ї.

Загалом слід відзначити, що для цивільного судочинства України інститут присяжних не є правовою новелою, адже народні засідателі, повноважність яких історично передувала інституту присяжних, активно залучалися до національного правосуддя протягом минулих століть, водночас їхня роль зі сторони державних органів розцінювалася по-різному. На переконання В. Терштишника й Н. Солнишківа, суд присяжних як самостійний правовий інститут виокремився саме в розрізі становлення судочинства Англії XVIII століття, а згодом і судочинства США [8, с. 223].

Характеризуючи історичний період до 1648 року, нам як науковцям недоцільно стверджувати про наявність ефективної судової системи власне України, зважаючи на те, що вона повністю копіювала судову систему тих держав, у складі яких перебувала, а саме: Литовської і Польської держав, Російської імперії. З початком Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років завдяки зусиллям Богдана Хмельницького була створена складна ієрархічна судова система, у межах якої прообразом суду присяжних можна вважати сільський суд, який складався з отамана як професійного судді та 2-3 чоловіків громади, які мали високий авторитет серед населення. Водночас, на переконання В. Тернавської, попри введення таких новацій, сільські суди все одно у переважній більшості розглядали справи лише невеликої складності [6, с. 14]. Остаточний суд присяжних на теренах України був закріплений за наслідками судової реформи 1864 року.

За словами І. Татулич, присяжних (тоді – народних засідателів) почали залучати для розгляду справ позовного провадження на постійній основі з 1922 року, коли на території України були

організовані народні суди. Цікаво, що тогочасний підхід у порівнянні з чинним правом України був зовсім іншим: цивільні справи позовного провадження розглядалися у складі народного судді та двох засідателів, а справи окремого провадження розглядалися одноособово [7, с. 68]. З 90-х років XX століття інститут народних засідателів за рішенням радянської влади був виключений з порядку судочинства, однак Конституція України 1996 року відновила втрачені положення. Закономірно, що це відобразилося на спеціальному процесуальному законодавстві, і відтак 2004 року серед норм Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) інститут народних засідателів (з 2017 року – суд присяжних) знайшов своє остаточне закріплення [10].

На наше переконання, сьогодні функція присяжних під час розгляду справ окремого провадження фактично обмежена залученням до здійснення правосуддя, однак не активною участю в ньому, що, звичайно, не розкриває повною мірою функції, які були історично закладені в межах континентальної моделі судочинства. Присяжні повинні брати безпосередню участь у здійсненні правосуддя для всебічного й правильного з'ясування обставин справи, і цим самим підвищуючи рівень довіри народу до судової гілки влади.

Пропонуємо проаналізувати зарубіжний досвід розгляду цивільних справ із залученням представників народу з метою пошуку оптимальних варіантів реформування цього правового інституту.

Для прикладу, у Хорватії розгляд цивільних справ у районних та регіональних судах втілюється завдяки залученню «lay judges», які є тимчасовими непрофесійними суддями, що обираються строком на 4 роки. Такий змішаний суд з розгляду власне цивільних справ, трудових спорів і справ про спадкування складається з трьох осіб: одного професійного судді та двох «lay judges». Поряд з розглядом традиційних судових спорів такий склад змішаного суду займається виконанням низки адміністративних робіт, зокрема, землевпорядною службою. До слова, як зазначає В. Смірнова, схожа модель суду присяжних застосовується в Чеській Республіці, законодавством якої передбачено участь «lay judges» лише для розв'язання трудових спорів. Цікаво, що з метою уникнення безпосереднього впливу авторитету професійних суддів на «lay judges» під час вирішення судових справ встановлено чітку процедуру висловлення позиції. Першими виступають присяжні, за ними – молодші за віком судді, а лише згодом – головуючий суддя [3, с. 172]. Схожий підхід практикується Данією і Словенією при розгляді трудових спорів і Фінляндією при розгляді сімейних справ.

На наше переконання, у розрізі вивчення практичних основ регулювання інституту присяжних зарубіжних країн слід неодмінно згадати про досвід Норвегії та Австрії, які, на відміну від інших держав Європи, регламентували законодавчу вимогу про те, що присяжні повинні мати глибокі знання у сфері, що буде дотичною до розгляду конкретної судової справи. Для прикладу, присяжними можуть бути особи, які є визнаними фахівцями в ІТ-галузі, будівництві, медицині, інженерії тощо. Певною мірою, їхнє функціональне призначення схоже до експертів та спеціалістів, адже їхня допомога суддям полягає не стільки в представництві позиції народу, скільки в якісній оцінці предмета спору крізь призму власного досвіду й професіоналізму.

Присяжні в судовій системі Австрії призначаються за пропозицією Міністра юстиції Австрії за погодженням з Міністром економіки. При цьому уповноваженими органами на висунення потенційних кандидатів на посаду присяжних є Господарська палата, Палата праці та Палата сільського господарства. На відміну від законодавства України, кандидати на посаду присяжного повинні мати вищу юридичну або економічну освіту, а також мати значний професійний досвід роботи в юриспруденції. Завдяки цьому вони прирівнюються в правах до професійних суддів, хоча останнє слово під час винесення рішення все ж має головуючий суддя (зокрема у випадках рівної кількості голосів «за» та «проти»). Враховуючи згадані нами приклади, можна дійти до висновку, що в більшості регіонів Європи більш поширеною є саме континентальна модель судочинства.

Особливо цінним у розрізі вивчення класичної моделі є досвід Великої Британії, де правовий статус присяжного, його права й обов'язки регулюється спеціальним Законом «Про журі», прийнятим 1974 року. На відміну від Хорватії, Чехії, Данії, Словенії і інших держав, досвід яких розглядався вище, у Великій Британії суд присяжних використовується у цивільних справах вкрай рідко – чого не можна сказати про кримінальне судочинство. Історично склалося, що більшість цивільних справ розв'язується в досудовому порядку шляхом медіації, а якщо ж справа таки дійшла до суду, то вона розглядається суддею одноособово, аби прискорити строки розгляду конкретної судової справи й тим самим зменшити навантаження на професійних суддів.

Поряд з цим, вивчаючи досвід Великої Британії, не можна оминати увагою одну з норм у законодавстві цієї держави, згідно з якою неприбуття присяжного до зали судового засідання у визначений час і місце без поважних причин тягне за собою відповідальність – станом на 2019 рік накладення на винного штрафу в розмірі 1000 фунтів стерлінгів. Крім того, у випадку поширення присяжним інформації, що стосується справи, до розгляду якої він залучений, останній карається штрафом або позбавленням волі строком до 2 років [4, с. 173]. На наше переконання, подібний законодавчий підхід до встановлення відповідальності присяжного за невиконання своїх обов'язків може бути взятий увагою під час реформування як цивільного, так і кримінального судочинства України.

Про важливість інституту присяжних для національного судочинства свідчить і те, що в доктрині цивільного процесуального права все більше вчених наголошують на необхідності залучення присяжних не тільки до справ окремого провадження, а й до деяких справ позовного провадження. Так, на переконання Д. Шкребець, до цього переліку слід віднести справи про позбавлення та поновлення батьківських прав, про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, про визначення чи зміну місця проживання дитини, а також спори щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї [11, с. 222]. П. Прохоров вважає, що присяжних слід залучати у справах, у яких предмет позову сягає більше 1 млн гривень, при цьому фінансові витрати на залучення присяжних включати в судовий збір [2, с. 179].

Зовсім іншою є позиція вітчизняного вченого М. Ясинка, який зауважує, що інститут присяжних у тому вигляді, як він існує нині, вичерпав свій ресурс. Він вже не є ані контролюючим механізмом зі сторони небайдужого суспільства, ані допоміжним суб'єктом при розгляді судових справ. З огляду на це, вчений припускає, що всі справи окремого та позовного провадження слід розглядати без участі присяжних [12, с. 162]. Від себе ж можемо додати те, що інститут присяжних покликаний забезпечувати реалізацію основних принципів цивільного судочинства, зокрема принципів рівності сторін перед законом і судом, гуманізму та змагальності. Поряд з цим, професійність виконання обов'язків присяжним напряму залежить від свідомості особи, наявності правової культури, здатності до самоосвіти. Важливо, щоб реальні наміри осіб, які виявили бажання стати присяжними, були спрямовані на добросовісне виконання обов'язків, а не лише задля отримання грошової винагороди, розрахованої по відношенню до посадового окладу судді місцевого суду.

Висновки. Таким чином, становлення інституту присяжних – це поступовий та багатовекторний процес, який неодмінно повинен відповідати реаліям сьогодення. Сучасний формат цього інституту не дозволяє повною мірою реалізувати потенціал, закладений законодавцем в Конституції України та процесуальних кодексах. Закордонний досвід залучення присяжних до розгляду цивільних справ може бути частково застосований у національному законодавстві України, але з врахуванням особливостей національної правової системи. Враховуючи судову практику ряду європейських країн, найбільш доцільно доповнити перелік цивільних справ, які розглядаються за участі присяжних, окремими категоріями позовного провадження. Це зумовлюється складним характером останніх та необхідності різностороннього вивчення спірних питань.

Враховуючи вищевикладене, слід відзначити, що проблематика вивчення теоретичних та практичних основ правового регулювання інституту присяжних у цивільному судочинстві України та зарубіжних держав залишається актуальним питанням, яке потребує додаткового вивчення вітчизняними науковцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колюх В.В. Інститут суду присяжних в Україні в контексті зарубіжного досвіду. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2017. Вип. 131. С. 68–77.
2. Прохоров П.А. Проблемні питання розгляду і вирішення справ присяжними у цивільному процесі України. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 174–183.
3. Сапейко Л.В. Проблематика участі в цивільному судочинстві народних засідателів. *Форум права*. 2015. № 1. С. 295–300.
4. Смірнова В.М. Порівняльний аналіз суду присяжних у цивільному процесі України, Європи та США. *Knowledge. Education. Law. Management*. 2020/№ 3(31). С. 170–174.
5. Смірнова В.М. Правові підстави участі присяжних у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право. Серія «Цивільне право і процес»*. 2019. № 5. С. 66–72.

6. Тарнавська В.Ю. Соціально-правова природа інституту присяжних у наукових поглядах професора О.Ф. Кістяківського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2008. № 79. С. 13–17.
7. Татулич І.Ю. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 67–72.
8. Тертишник В.М., Солнишкін Н.С. Суд присяжних: суть ідеї та її мімікрія при формуванні кримінального судочинства України. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 221–224.
9. Фальковський А.О., Майстренко М.О. Запровадження суду інституту присяжних в цивільному судочинстві як складова судової реформи в Україні. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 113–119.
10. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. № 40. С. 1530.
11. Шкребець Д.В. Суд присяжних у цивільному процесі. *Часопис Київського університету права. Серія «Проблеми цивільного права та підприємницького права в Україні»*. 2016. № 3. С. 220–224.
12. Ясинок М.М. Окреме провадження і народні засідателі: історико-правовий огляд. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 160–164.